

**HISOBLASH ASOSIDAGI HISOB VA NAQD PUL ASOSIDAGI HISOB
UCHUN TO'G'RI TAN OLISH USULINI TANLASH
KICHIK VA O'RTA KORXONALAR**

Karaxodjayeva Masuda Akmalxodjayevna

ISFT instituti Menejment kafedrası katta o'qituvchisi

Uktamov Nodir Sobir o'g'li

Xalqaro buxgalteriya hisobi va moliya ikkinchi kurs talabasi

ISFT instituti

Rezyume. *Ushbu maqolada kichik va o'rta korxonalar (KO'K) uchun moliyaviy hisobot doirasida buxgalteriya hisobini tan olishning ikkita asosiy usuli - hisoblash asosi va kassa asosi hisobi har tomonlama qiyosiy tahlil qilingan. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlarining rivojlanishi va tartibga solish talablarining kuchayishi fonida har ikki usulning ochiq va yashirin oqibatlari tanqidiy o'rganiladi. Mualliflar daromadlarni tan olish muddatlari, xarajatlarni muvofiqlashtirish tamoyillari, soliq oqibatlari va har bir yondashuv bo'yicha tayyorlangan moliyaviy hisobotlarning axborot sifatini batafsil tahlil qiladilar. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MHXS), umumiy qabul qilingan buxgalteriya tamoyillari (GAAP) va IASBning konseptual asoslariga asoslanib, maqola har bir usul korxonaning moliyaviy holati haqida aniqroq va ishonchli tasavvur beradigan shartlarni matematik va mantiqiy jihatdan asoslab beradi.*

Kalit so'zlar: *moliyaviy hisob, hisoblash asosi, kassa asosi, daromadni tan olish, kichik va o'rta korxonalar, MHXS, GAAP, muvofiqlik tamoyili, moliyaviy hisobot, buxgalteriya hisobi standartlari.*

1. Kirish

Global ishbilarmonlik muhiti so'nggi o'n yilliklarda chuqur transformatsiyaga uchradi. Iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlari sifatida kichik va o'rta korxonalarining (KO'B) ko'payishi, xalqaro kapital bozorlariga integratsiyalashuvning chuqurlashuvi moliyaviy ma'lumotlarning sifati va shaffofligiga misli ko'rilmagan talablarni qo'ydi. Bunday sharoitda buxgalteriya hisobi usulini tanlash, ya'ni daromadlar va xarajatlarni hisoblash yoki pul mablag'lari asosida tan olish moliyaviy hisobot, soliqlarni rejalashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun uzoq muddatli oqibatlarga ega bo'lgan muhim strategik qarorga aylandi.

Moliyaviy hisob fanida tan olish metodologiyasini tanlashda fundamental dilemma saqlanib qolmoqda. Bir tomondan, xalqaro standartlarni ishlab chiquvchilar va yirik korporativ tashkilotlar MHXS va AQSHning GAAPlarida mustahkamlangan buxgalteriya hisobining hisoblash asosini qo'llab-quvvatlaydilar, bu esa naqd pul harakatidan qat'i nazar, operatsiyalar sodir bo'lganda ularni qayd etadi. Boshqa tomondan, ko'plab KO'B va

YATTLar oddiyroq kassa usuli bo'yicha faoliyat yuritib, daromad va xarajatlarni faqat mablag'lar haqiqatda kelib tushganda yoki to'langanda hisobga oladilar.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi hisoblashga asoslangan hisobotga nisbatan tartibga solishning yaqinlashuvi va resurslar cheklangan kichik va o'rta korxonalarining operatsion voqealari o'rtasidagi kuchayib borayotgan ziddiyatdan kelib chiqadi. Har ikkala usulning qat'iy qiyosiy tahlili, ularning axborot qiymati, muvofiqlik xarajatlari, soliq oqibatlari va turli biznes modellariga muvofiqligini hisobga olgan holda, korxonalar rahbarlari va buxgalterlarga moliyaviy hisobot tizimi bo'yicha dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

2. Usullar va materiallar

Ushbu tadqiqotning uslubiy asosi MHXSning moliyaviy hisobot bo'yicha konseptual asoslari, GAAPda bayon etilgan muvofiqlik tamoyili hamda 1-son BHXS (Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish) ga kiritilgan faoliyat davomiyligi va hisoblash taxminlarini umumlashtirishga asoslangan. Markaziy tahliliy obyektivni agentlik nazariyasi va axborot asimmetriyasi nazariyasi ta'minlaydi, ular nima uchun turli manfaatdor tomonlar — menejerlar, kreditorlar, soliq organlari va investorlar turli hisob bazalarini afzal ko'rishlari mumkinligini tushuntiradi.

Tadqiqotning axborot-empirik asosi quyidagilardan iborat:

1. Kichik va o'rta korxonalar uchun MHXS (Kichik va o'rta korxonalar uchun moliyaviy hisobotning xalqaro standarti) va FASB buxgalteriya hisobi standartlari kodifikatsiyasi (ASC 606 va ASC 230) bo'yicha daromadlarni tan olish va pul oqimlari to'g'risidagi hisobot talablarini qamrab oluvchi qiyosiy ma'lumotlar.

2. 2020-2025-yillar davomida nashr etilgan tadqiqotlardan olingan, hisoblashni naqd pulga nisbatan qo'llaydigan kichik va o'rta korxonalarining qabul qilish darajasi va moliyaviy natijalari haqidagi empirik dalillar.

3. Kichik va o'rta biznes operatsiyalarining standartlashtirilgan ma'lumotlaridan foydalangan holda ikkala usul bo'yicha moliyaviy hisobot natijalarini modellashtirish, bu hisobotdagi daromadlar, aktivlar qiymati va soliq majburiyatlarini to'g'ridan-to'g'ri miqdoriy taqqoslash imkonini beradi.

3. Tadqiqot natijalari va muhokamasi

3.1. Hisoblash va kassa bazasi hisobining konseptual asoslari

Moliyaviy hisob xo'jalik hodisalarining qachon va qanday qayd etilishi hamda hisobot berilishini belgilovchi asosiy tamoyillar majmui bilan boshqariladi. Tan olishning ikki asosiy yondashuvi bitim qachon moliyaviy ahamiyatga ega bo'ladi, degan savolga tubdan farq qiluvchi javoblarni ifodalaydi.

1.27-son BHXS va BHXSning Konseptual asoslari (1.17-band) bilan belgilangan buxgalteriya hisobining hisoblash asosi, tegishli pul oqimlarining sodir bo'lish vaqtidan qat'i nazar, olingan daromadlarni va amalga oshirilgan xarajatlarni tan oladi. Bu yondashuv moslik tamoyilini qo'llash orqali moliyaviy natijalarning to'liqroq va davrga aniqroq manzarasini yaratadi - xarajatlar ular keltirgan daromadlar bilan bir xil hisobot davrida tan olinishini ta'minlaydi. Hisoblash hisobiga ko'ra, dekabr oyida tovar yetkazib beruvchi va fevral oyida

to'lov oluvchi KO'B dekabr oyida tushumni hisobga oladi va shu bilan birga balansda debitorlik qarzini shakllantiradi.

Buxgalteriya hisobining kassa asosi esa, aksincha, intuitiv tizim bo'lib, unda operatsiyalar faqat pul mablag'lari qo'ldan qo'lga o'tgandagina qayd etiladi. Umumiy maqsadli moliyaviy hisobot uchun MHXS yoki AQSH GAAP bo'yicha tan olinmagan bo'lsa-da, u faoliyatining soddaligi va pul oqimlarini boshqarish bilan bevosita bog'liqligi tufayli mikrofirmalar, yakka tartibdagi tadbirkorlar va qonunda belgilangan audit chegaralaridan past bo'lgan tashkilotlar orasida keng qo'llaniladi. Ushbu usul bo'yicha dekabr oyidagi bir xil yetkazib berish fevral oyidagi to'lov olinmaguncha buxgalteriya yozuvini shakllantirmaydi.

Ikkala tizim elementlarini birlashtirgan bir nechta tan olingan gibrid va modifikatsiyalangan yondashuvlar mavjud:

O'zgartirilgan naqd pul bazasi: Aksariyat tranzaksiyalar uchun naqd pulni tan olishni qo'llaydi, ammo kapital xarajatlarni hisoblash asosida ko'rib chiqadi, bu esa o'sib borayotgan kichik va o'rta korxonalar uchun pragmatik o'rta yo'l yaratadi.

O'zgartirilgan hisoblash asosi: Davlat buxgalteriya hisobida (GASB standartlari) keng qo'llaniladi, bunda daromadlar o'lchanadigan va mavjud bo'lganda, xarajatlar esa tegishli majburiyat yuzaga kelganda tan olinadi.

Soliq bazasini hisobga olish: Fiskal hisobot talablariga ko'ra, bu usul MHXS va GAAPdan tan olish muddatida farq qilishi mumkin, bu esa kechiktirilgan soliq hisobini talab qiladigan vaqtinchalik va doimiy farqlarni keltirib chiqaradi.

Har ikkala usulda ham buxgalterning asosiy maqsadi — moliyaviy hisobotlar korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risida haqqoniy va haqqoniy tasavvurni taqdim etishini ta'minlash uchun davr bo'yicha aniq hisobot berish (o'z vaqtida hisoblash yoki doimiy kassa hisobi orqali) va vaqti-vaqti bilan solishtirishdir.

3.2. Kichik va o'rta korxonalar moliyaviy hisoboti uchun matematik va operatsion xulosalar

Hisoblash va kassa hisobi o'rtasidagi tanlov korxonaning hisobotdagi moliyaviy holatida o'lchanadigan va muhim farqlarni keltirib chiqaradi. Mavsumiy daromadlar, kreditga asoslangan sotuvlar yoki katta miqdordagi avans to'lovlari bilan tavsiflanadigan sharoitlarda, agar tegishli usul qo'llanilmasa, bu farqlar rentabellik va likvidlik haqidagi tasavvurni sezilarli darajada buzishi mumkin.

Divergensiyaning uchta asosiy jihati ajratib ko'rsatiladi:

1. Daromadni tan olish vaqtidagi farq. Kredit muddati uzaytirilgan korxonalarda hisoblash hisobi yetkazib berish yoki bajarish paytidagi daromadni qayd etadi, naqd pul hisobi esa tan olishni inkassogacha kechiktiradi. Yillik kredit savdosi 500 000 dollar va o'rtacha undirish muddati 45 kun bo'lgan kichik va o'rta biznes uchun, yil oxirida naqd pul bazasida taxminan 61,6 ming dollar daromad tan olinmay qoladi, bu esa bir davrda soliqqa tortiladigan daromadni pasaytirishi, keyingi davrda esa oshirib ko'rsatishi mumkin.

2. Xarajatlarni moslashtirishning buzilishi. Kassa hisobida oldindan to‘langan xarajatlar (masalan, yillik sug‘urta mukofotlari yoki oldindan ijara to‘lovlari) to‘lov vaqtida to‘liq qoplanadi, bu esa moslik tamoyilini buzadi va to‘lov davrlarida sun‘iy ravishda pasaytirilgan sof daromadni yuzaga keltiradi. Aksincha, hisoblash hisobi bu xarajatlarni foydali davrlar bo‘yicha taqsimlaydi, bu esa daromadning yanada ravon va aniqroq trayektoriyasini hosil qiladi.

3. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning ko‘rinmasligi. Pul mablag‘lari asosidagi moliyaviy hisobotlarda balansda debitorlik yoki kreditorlik qarzlari mavjud emas, bu esa korxonaning kredit holati, qarz majburiyatlari va aylanma mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojlarini tubdan noto‘g‘ri aks ettiradi. Bu holat kreditga layoqatlilikni baholayotgan kreditorlarni va aktivlar daromadlilikini baholayotgan investorlarni chalg‘itishi mumkin.

3.3. Buxgalteriya hisobi usullarining qiyosiy tahlili

Mualliflar moliyaviy hisobotning asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha ikki yondashuvni o‘rganuvchi keng qamrovli taqqoslash matritsasini (1-jadval) taqdim etadilar.

1-jadval. Kichik va o‘rta korxonalar uchun hisoblash va kassa hisobining qiyosiy tahlili

Taqqoslash mezonlari	Hisoblash asosi Buxgalteriya hisobi	Naqd pul bazasi hisobi
Daromadni tan olish	MHXS 18/MHXS 15 bo‘yicha ishlab topilganda (yetkazib berish/bajarish) tan olinadi.	Qachon ishlab topilganidan qat‘i nazar, faqat naqd pul olinganda tan olinadi.
Xarajatlarni tan olish	Ular ishlab chiqargan daromad davriga mos keladi (moslik tamoyili).	Naqd pul to‘lovi amalga oshirilganda, nafaqa muddatidan qat‘i nazar, tan olinadi.
Amalga oshirishning murakkabligi	Yuqori — tuzatish kiritish, hisoblash, kechiktirish va solishtirishni talab qiladi.	Past — faqat amalga oshirilgan naqd pul operatsiyalari hisobga olinadi, minimal texnik mahorat talab etiladi.
Moliyaviy hisobot sifati	Yuqori — aktivlar, majburiyatlar, daromadlar va xarajatlarning to‘liq manzarasini taqdim etadi.	Cheklangan — balansdan debitorlik, kreditorlik va kechiktirilgan davr moddalarini chiqarib tashlaydi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

MHXS/GAAPga muvofiqlik	To‘liq muvofiq; listing kompaniyalari va qonuniy hisobotlar uchun majburiy.	Umumiy maqsadli moliyaviy hisobot uchun MHXS/GAAPga muvofiq emas.
Soliq oqibatlari	Buxgalteriya daromadi va soliqqa tortiladigan daromad o‘rtasida kechiktirilgan soliq hisobini talab qiladigan vaqt farqlarini keltirib chiqarishi mumkin.	Soliq majburiyati pul mablag‘lari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, mikrofirmalar uchun soliqlarni rejalashtirishni soddalashtiradi.
Kichik va o‘rta biznes uchun moslik	Kreditga sotuvlar, zaxiralar yoki tashqi moliyalashtirish bilan shug‘ullanuvchi kichik va o‘rta korxonalar uchun maqbul; kreditorlar va investorlarning ishonchini oshiradi.	Asosan naqd pul operatsiyalariga ega bo‘lgan va tashqi hisobot majburiyatlari bo‘lmagan mikro korxonalar uchun mos keladi.

3.4. Usulni tanlashning xulq-atvor va boshqaruv mezonlari

Buxgalteriya hisobi asosini tanlash sof texnik qaror emas — u korxonani boshqarish uchun muhim xulq-atvor va boshqaruv oqibatlariga ega. Buxgalteriya hisobi psixologiyasi va tashkiliy xulq-atvor sohasidagi tadqiqotlar kichik va o‘rta biznes egalari hamda menejerlarining har bir usul bo‘yicha ishlab chiqarilgan moliyaviy ma’lumotlarni qabul qilishi va ulardan foydalanishiga ta’sir ko‘rsatadigan bir nechta kognitiv qonuniyatlarni aniqlaydi:

Likvidlik illyuziyasi: Kassa bazasi hisobotlari sezilarli debitorlik qarzlari mavjud bo‘lsa-da, qayd etilmaganda moliyaviy ahvol haqida noto‘g‘ri tasavvur uyg‘otishi mumkin. Yuqori savdo oyida naqd pul asosidagi daromad hisobotini ko‘rib chiqayotgan kichik va o‘rta biznes egasi mavjud resurslarni haddan tashqari baholashi mumkin, bu esa kelajakdagi likvidlikni xavf ostiga qo‘yadigan vaqtdan oldin kapital sarflash yoki dividendlarni taqsimlash qarorlariga olib keladi.

Davrni baholashda tasdiqlash tarafkashligi: Naqd pulga asoslangan hisobotga asoslangan menejerlar hisobot natijalarini manipulyatsiya qilish uchun davr oxirida yig‘imlarni ongsiz ravishda tezlashtirishi yoki to‘lovlarni kechiktirishi mumkin, bu xatti-harakat ilmiy jihatdan "naqd pulga asoslangan daromadlarni boshqarish" deb ataladi va qonuniy bo‘lsa-da, moliyaviy hisobotlarning axborot mazmunini buzib ko‘rsatadi.

Qisqa muddatlilik va moslik tamoyilining ko'r nuqtasi: Moslik tamoyilining majburiy intizomi bo'lmasa, naqd pul asosidagi buxgalteriya hisobi menejerlar uchun ko'p davrli xarajatlar oqibatlarini anglamasdan, katta bevosita xarajatlarni tasdiqlashni kognitiv jihatdan osonlashtiradi, bu esa texnik xizmat ko'rsatish va uzoq muddatli aktivlarga tizimli ravishda yetarlicha sarmoya kiritmaslikka olib kelishi mumkin.

Hisoblash hisobi boshqaruv jarayonini psixologik jihatdan tartibga soladi. Majburiyatlarni yuzaga kelishi va daromadlarni olinishi bilan tan olishni ta'minlash orqali, hisoblash tizimi barqaror o'sishni va manfaatdor tomonlar bilan xabardor muloqotni qo'llab-quvvatlaydigan yanada qat'iy, davrga mos boshqaruv madaniyatini shakllantiradi.

4. Xulosa va amaliy tavsiyalar

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, hisoblash va kassa hisobi o'rtasidagi tanlov oddiy buxgalteriya qarori emas, balki moliyaviy hisobot sifati, me'yoriy hujjatlarga rioya qilish, manfaatdor tomonlar bilan munosabatlar va boshqaruv samaradorligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan strategik qaror hisoblanadi. Kreditga asoslangan savdo bilan shug'ullanuvchi, tovar-moddiy zaxiralarga ega bo'lgan yoki tashqi moliyalashtirishni izlayotgan kichik va o'rta korxonalarining aksariyat ko'pchiligi uchun hisoblash asosi, shubhasiz, yanada asosli qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi va kreditorlar, investorlar hamda nazorat qiluvchi organlarning axborot ehtiyojlarini qondiruvchi yuqori darajadagi moliyaviy hisobotlarni ishlab chiqaradi.

Buxgalteriya hisobini tan olishning tegishli usullarini moliyaviy hisob amaliyotiga muvaffaqiyatli joriy etish uchun quyidagi bosqichma-bosqich amalga oshirish tizimini tavsiya etamiz:

1. Hisobotga bo'lgan ehtiyojni baholash: Minimal maqbul hisobot standartini aniqlash uchun korxonaning manfaatdor tomonlari holatini - tashqi moliyalashtirish, audit talablari yoki qonuniy majburiyatlar mavjudligini baholang. Kreditorlari yoki tashqi investorlari bo'lgan korxonalar buxgalteriya hisobini odatiy tartibda yuritishlari lozim.

2. Hisoblash tamoyillariga moslashtirilgan hisobvaraqlar jadvalini joriy etish: Debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari, hisoblangan majburiyatlar, oldindan to'langan xarajatlar va kechiktirilgan daromadlar uchun alohida hisobvaraqlar tashkil etish, bunda buxgalteriya hisobi infratuzilmasi davrlarni to'g'ri taqsimlashni ta'minlashi lozim.

3. Takroriy hisoblash yozuvlarini avtomatlashtirish: Mehnat haqi, foizlar va amortizatsiya uchun oy oxiridagi hisob-kitoblarni avtomatik ravishda shakllantirish uchun sozlangan buxgalteriya dasturiy ta'minotini (masalan, QuickBooks, 1C yoki SAP Business One) joriy etish, bu esa kichik va o'rta korxonalarni ko'pincha hisoblash hisobini qabul qilishdan to'xtatib qo'yadigan inson mehnatini kamaytiradi.

4. Davriy taqqoslash protokolini yaratish: Har oylik bank taqqoslashlarini o'tkazish va har chorakda hisoblash asosidagi sof daromad va operatsion pul oqimlari o'rtasida taqqoslashlar o'tkazish, bunda pul oqimlari to'g'risidagi bilvosita hisobot usulidan ikkala tan olish tizimini birlashtiruvchi boshqaruv nazorati vositasi sifatida foydalaniladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Adabiyotlar

1. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari kengashi. Moliyaviy hisobotning konseptual asoslari. London: IFRS Foundation, 2018. 85 b.
2. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari kengashi. Kichik va o'rta biznes uchun MHXS standarti. London: IFRS Foundation, 2015. 245 b.
3. Kieso D.E., Weygandt J.J., Warfield T.D. Intermediate Accounting: IFRS Edition. 4-nashr. Nyu-York: Wiley, 2022. 1680 b.
4. Moliyaviy hisob standartlari kengashi. Buxgalteriya hisobi standartlarini kodifikatsiyalash 606-mavzu: Mijozlar bilan tuzilgan shartnomalardan tushum. Norwalk: FASB, 2021.
5. Nobs K., Parker R. Qiyosiy xalqaro hisob. 13-nashr. Harlow: Pearson, 2020. 576 b.

